

SOCIETATEA CONTEMPORANĂ – ÎNTRE TRADIȚIE ȘI SECULARIZARE**Vadim CHEIBAȘ***Mitropolia Chișinăului și a Întregii Moldove*

This article finds today's society at pause, between tradition and secularism, the theory of secularization that now provides a sufficient basis for analyzing the role of religion in the contemporary world, the identification of the functions and characteristics of religion in the context of the modern society. Most studies in this area provide a positive feature of the secularization phenomenon, while in the ecclesiastical surroundings progressive secularization actually is more a cause for anxiety. This paper highlights the negative consequences of secularization (the loss of the sense and courage to live, eroticism, individualism, the religious indifferentism, etc.) and does criticize the typical exaltation of the superman, which led to an increasing separation of the world from God. Piety new genres, likes of "New Age" (new spirituality of man, thirsty for happiness and full implementation), are seen as a chain of esoteric sciences, occult practices, magic rituals or psychological experiences. At the same time, Christians should not be confused with the enemies of science, the society recording and certain developments (better living conditions, the increase of average life, inventing of new drugs, the organ transplantation). At this level, the fight is not against science, but only for the human usage of it performances.

Majoritatea studiilor din acest domeniu conferă fenomenului secularizării un aspect (inclusiv) pozitiv. E de ajuns să ne referim aici la câteva consecințe mai importante ale secularizării: înflorirea vertiginoasă a culturii occidentale sub toate aspectele ei, odată cu eliberarea acesteia de sub influența clericală; realizările din știință și explorarea cosmosului „de la infinitul mic la infinitul mare”; studierea corpului omenesc și a psihismului său (s-a putut chiar spune ca de la omul cavernelor s-a trecut la cavernele omului!), au fost favorizate uimitoare creații muzicale și artistice, de la pictura în ulei la romanul polifonic. Există o progresivă convergență a popoarelor spre idealurile și valorile evanghelice autentice: refuzul violenței și războiului, respectul pentru persoana umană și pentru drepturile acesteia, drepturile femeii, asigurarea libertății de exprimare, asigurarea unei justiții echitabile, toleranța, renunțarea la extremism și la tot felul de „-isme” ș.a. De asemenea, Iluminismul, ca factor propagator al secularizării societății, a pus în circulație idei de o deosebită valoare pentru civilizația europeană: ideea de națiune, drepturile omului, ca să nu mai vorbim de progresul științific și tehnologic pe care le-a făcut posibil [1].

Femeia a început să se emancipeze și să accedă la responsabilități, la realizările culturii și ale societății. Ea a ajuns să-și stăpânească propria fecunditate și să conducă așa cum făceau bărbații altădată. „Afrودita iese încă din mare, la fel de strălucitoare și (fină) ca și starletele anonime din reclamele paradisiace” [2].

În mediul ecleziastic, secularizarea progresivă a societății a fost mai degrabă un motiv de neliniște. Încercările ulterioare de a reacționa la „spiritul timpului modern”, catalogându-l ca „secularist” și de a se distanța clar sau de a i se opune pe alocuri, nu reprezintă cazuri izolate. Cu toate acestea, din aceleași medii teologice, au izvorât curând și alte interpretări ce consideră secularizarea drept o circumstanță avantajoasă în care Biserica au primit eliberarea de balastul unei legături strânse cu lumea și astfel au putut să se ocupe mai mult de îndatoririle lor specifice. Noua orientare a umanității, odată cu declanșarea iluminismului și a ideilor sale umaniste, vor face posibil deplasarea de la „universul teocentric spre cel antropocentric”, ori „această punere a omului în centrul atenției societății nu era în ea însăși o eroare – pentru că – fără să-și dea seama, modernitatea a oferit șansa unei noi lecturi teologice a realității în complexitatea ei, conturând o nouă paradigmă interpretativă a istoriei mântuirii în Hristos”. De aceea, „Întruparea este de fapt o deplină punere în lumină a omului: demonstrează nemărginita lui grandoare” [cf. 3].

Treptat, diferite domenii ale existenței – politic, social, cultural – se emancipează în așa fel încât „religiosul” devine un simplu compartiment al domeniului cultural. Nu mai există autoritate și ideologie „dominante”, ci doar autorități independente, fiecare în sfera sa proprie. „Complexă, adeseori tragică, modernitatea europeană s-a născut astfel dintr-o dublă opoziție: aceea a „drepturilor” omului împotriva omului și aceea a „drepturilor” omului împotriva lui Dumnezeu. Tentată de prometeism, creația umană liberă se ridică împotriva „Dumnezeului moral”, mult pre adeseori, conceput ca un Dumnezeu jandarm, tată sadic și castrator” [4]. Eliberarea de sub tutela clericală a permis, în Occident, explorarea universului fizic și a psyche-ului omenesc. În domeniul artei au înflorit pictura și muzica. Durata vieții a crescut, la fel și numărul oamenilor, femeia s-a emancipat, iar planeta s-a unificat prin formarea a ceea ce Theilhard de Chardin numea „noosferă”.

Și totuși, puțin câte puțin, apar alte consecințe redutabile: pierderea sensului și a curajului de a trăi, distra-gerea simbolisticii tradiționale referitoare la relația dintre bărbat și femeie, dintre tată, mamă și copil. Din momentul în care are tendința să-și asume toate experiențele timpului și ale spațiului uman, cultura europeană afectează structura altor culturi și, în cele din urmă, propria ei moștenire, atât de bogată și de complexă, cea a satelor sale abandonate, a orașelor hipertrofiate. Civilizația producției nelimitate proletarizează lumea a treia, în vreme ce societățile occidentale se mistuie din cauza șomajului și a gherilelor urbane.

Însă, această exaltare a supraomului a dus foarte curând la o separare din ce în ce mai tranșantă a lumii de Dumnezeu. Căutările sale au degenerat în erotism, individualism, indiferentism religios și multe altele, izvo-râte din mentalitatea autonomă a unui om care l-a eliminat aproape cu desăvârșire pe Dumnezeu din creația Sa, adică din lumen. Toate acestea „sunt rezultatul unei mentalități reduționiste, de factură raționalistă, care n-a fost capabilă să surprindă realitatea în toată complexitatea ei, ci s-a mulțumit cu adevăruri parțiale pe care le-a transformat în tot atâtea ideologii, care obligă omul să trăiască într-o lume artificială care nu vrea să mai țină seama de legile lui Dumnezeu, existente în natura lucrurilor și ființelor umane. În fond, este vorba despre un antropocentrism radical care a exaltat la maxim omul în detrimentul lui Dumnezeu, fără să-și dea seama că omul fără Dumnezeu se prăbușește spiritual și moral. Omul contemporan a reușit cu ajutorul științei și tehnologiei să domine lumea exterioară, dar a devenit prizonierul forțelor iraționale, pe care nu le mai poate controla în viața lui interioară. După ce creștinismul a eliberat omul de sub teroarea exterioară a cosmosului, astăzi, omul divorțează de Hristos, devine prizonierul forțelor cosmice ce aprind în el poftă și patimi care îi scapă de sub control. Cu tot raționalismul ei, lumea de azi nu a devenit mai rațională decât cea de ieri. Indiferentismul religios al lumii în care trăim și care sporește îngrijorător de la vest spre est, existența unui creștinism deosebit de agresiv, care nu mai știe de omenie și iubire fiindcă consideră că totul se poate cumpăra cu bani, dar și existența unor secte care se pun în slujba satanismului sau a unor secte care propovăduiesc sinuciderea colectivă, ca și multe alte aspecte nocive, sunt expresia degradingoladei spirituale și morale la care asistăm astăzi” [5]. Sau așa, după cum spunea și părintele Alexandre Schmemmann, „nu Dumnezeu, ci omul a devenit măsura tuturor lucrurilor; nu credința, ci ideologia și utopia au ajuns să definească starea spirituală a lumii” [6].

Confundând transcendența lui Dumnezeu cu absența Lui din creație, [vezi 7], consecințele acestei răsturnări axiologice, de la Dumnezeu la om, sunt numeroase. În centrul existenței nu se mai află Dumnezeu, ci Omul, iar acesta nu se mai prosternă înaintea Rațiunii divine, ci începe să adore propria rațiune. Natura, ca sumă a tot ce există, este singura realitate, unde nu mai rămâne loc pentru miracole sau intervenții divine, iar omul de știință, savantul, devine preotul care poate descoperi pentru noi secretele naturii. Dictonul kantian, „îndrăznește să cunoști” [8], îi servește omului drept convingere că prin intermediul propriei rațiuni și științe va stăpâni universul. El renunță de asemenea la ideea unui paradis ceresc, căutând să-și creeze paradisul pe pământ, aici și acum, sau măcar să-și „îndulcească” la maxim propria existență.

Secolul luminilor a dat naștere și unei doctrine a progresului, ce a favorizat evoluția uluitoare a științei și tehnologiei. De aceea, era contemporană este caracterizată drept una tehnologică. Prin revoluția industrială și prin dezvoltarea impresionantă a tehnologiilor s-a creat o situație nouă în viața omului. Dezvoltarea neîn-cetată a acestora oferă posibilități uriașe, care îi acoperă nevoile și conferă confort vieții lui. În special informa-tica actuală și internetul au dat naștere la un nou mod de viață, contribuind la realizarea procesului de globalizare. Și, întrucât viața comodă și senzuală nu are limite, omul îi cade victimă, angajându-se în nesfârșite eforturi și căutări, fără a fi vreodată satisfăcut pe deplin. Mașinile care se construiesc îl duc pe om la căutarea sau chiar inventarea unor scopuri și a unor nevoi de prisos, care pot fi de acum satisfăcute [cf. 9].

Nu putem nega că în paralel cu aceste manifestări, societatea a înregistrat și anumite evoluții. Sunt îmbu-nătățite condițiile de trai, sporește media de viață, au fost inventate noi medicamente, sunt găsite noi modalități de tratare a bolilor, sunt transplantate organe ale corpului uman, operații cosmetice, diferite mașinării, electrocasnice ș.a., toate cultivând iluzia unei „nemuriri” pământești. Ambiția umană ajunge astăzi la nivelul la care el se consideră în stare să poată supraveghea îndeaproape misterul vieții (clonare) sau să se exprime cu maximă autoritate în niște probleme care pentru omul clasic ar fi însemnat cel puțin un sacrilegiu [10].

Civilizația, ca și lumea de astăzi, este una mecanicistă. Supremația nu o au oamenii ce țin de sfera mai largă a artei-meșteșug, ci oamenii mașinii. În acest sens, „omul nu doar direcționează tehnologia, ci este și el direcționat de ea. Este sedus de realizările ei și devine robul lor. În numele libertății progresului științei și tehnicii își distruge propria sa libertate. Nu doar tehnologia slujește ca unealtă omului, ci și omul ca unealtă tehnologiei. Și deși se vede că este dus către o situație fără ieșiri, este nevoit să meargă înainte. Funcționează ca o mașină „după chipul și asemănarea” mașinilor pe care însuși le construiește” [11].

Tehnologia exprimă poziția omului față de lume. Materializează dorința lui de a lucra în mod egocentric și opresiv. Pentru cei ce o au, tehnologia contribuie la sporirea puterii. Asta nu înseamnă, totuși, că creștinilor ar trebui să li se confere în ochii opiniei publice chipul unor „ludiți”,¹ reacționari, dușmani dintotdeauna ai științei și progresului tehnic. De aceea ar fi cazul să subliniem că, lupta nu este împotriva științei, ci doar ca folosirea performanțelor acesteia să fie omenească sau să nu fie deloc [cf. 12].

Progresul omenirii și boomul tehnologic au dus la apariția unor noi forme de relații în societate. Este deajuns să amintim aici de modificarea formelor de lucru, exodul masiv al populației de la sate la oraș (urbanizarea excesivă), sau în alte țări (emigrarea) în căutarea unor condiții de trai mai bune, schimbările survenite în structurile tradiționale teritoriale și de organizare socială – toate contribuind la modificarea percepției religioase a omului contemporan.

Putem astăzi să spunem, fără riscul de a exagera, că trăim într-o epocă postmodernă, înțelegând aici postmodernismul nu doar ca pe un curent cultural universal,² ci mai degrabă ca pe o mentalitate de gândire, sau așa după cum îl definea și Umberto Eco – o „stare spirituală” [13]. Iar postmodernismul presupune mai întâi de toate anti-universalism. Existența paradigmelor unice, a crezurilor gata făcute, a limbajului și simbolicii impuse de un centru unic, sunt categoric respinse [vezi 14]. Pentru omul contemporan nu există certitudini metafizice, filozofice sau alte adevăruri absolute. El a spus „adio” oricărei concepții metafizice despre lume și oricărei afirmații cu conținut ontologic ce pretinde rangul de certitudine și absolutețe [15]. Mai curând, postmodernismul este dispus să vadă în construcțiile de asemenea tip „sforile unui dogmatism” ce trebuie să fie înlăturate. Nici împărăției Cerurilor, nici lumii ideilor lui Platon în postmodernism nu i se găsește vreun loc [16].

În locul unui Adevăr unic și absolut, astăzi se operează cu o oarecare pluralitate de „adevăruri” private, relative, chemate la o coexistență pașnică și la o completare reciprocă în cadrul unei societăți pluraliste³. Întrucât toate divergențele aparente dintre aceste adevăruri vor fi scoase în curând de comun acord, în lume nu mai rămâne astăzi loc nici pentru taine, nici măcar pentru secrete. Toate lucrurile ascunse pot fi explicate, în caz contrar, spiritului postmodern ce nu-i reușește să scoată vâlul de pe o taină pentru a o privi în toată accesibilitatea ei, ea îi poate apărea ca o reală amenințare la adresa identității sale și folosită ulterior în calitate de argument represiv. Sau după cum observa și Horia Patapievic: „În această epocă contemporană, unde radicalismul de stânga guvernează o mare parte a mentalității umane, orice instituție care păstrează o legătură cu trecutul sau cu tradiția este considerată depășită, învechită, discriminatorie, intolerantă, fundamentalistă sau chiar represivă” [17].

Postmodernismul preferă doar eclecticismul cu formele sale principial neserioase, jucăușe și ironice în abordarea valorilor spiritual-culturale, precum și distrugerea oricărei estetici ca principiu metafizic. Tradiția este invocată și acceptată, dar nu pentru a fi luată ca reper valoric, ci mai ales pentru a fi ironizată, caricaturizată, minimalizată, adaptată la forme, expresii și structuri care sunt, de fapt, netradiționale, anti-tradiționale. Ideal în postmodernism devin nu valorile supreme, viața curată după poruncile lui Dumnezeu, ci ideile infiltrate pe bază rațională (cum ar fi drepturile omului) sau aplicarea lor în practică în baza unui precedent acceptat de opinia publică și ca urmare naturalizat, adică „mitologizat” (cum ar fi drepturile minorităților sexuale). În același timp, nici o normă nu poate pretinde la exclusivitate. Este perceput ca pericol real la adresa dreptului elementar al omului – dreptul de a fi el însuși, subînțeles ca posibilitate de a exista în afara unor norme represive, după legile naturii și ale instinctelor personale [cf. 18] „Problema dispariției tradiției este instaurarea tiraniei, a unei condiții umane integral supuse temporalității: adică imposibilitatea de a mai avea valori care să nu depindă de timp, sentimente care să nu se ofilească, loialități care să nu se stingă, vieți care să nu

¹ Ludismul- mișcare spontană de protest a muncitorilor englezi din sec. XVIII-XIX, care s-a manifestat prin distrugerea mașinilor.

² Pentru o prezentare succintă și bogată a reperelor postmodernității, vezi: Ioniță Puiu. Despre postmodernism. Situații neclasice ale înțelegerii, în *Limite ale interpretării*, coord. Ștefan Afloroaie. Iași: Ed. Fundației Axis, 2001, pp. 335-348; Lyotard Jean-Francois. Condiția postmodernă: raport asupra cunoașterii, trad. și prefață de Ciprian Mihali. - București: Babel, 1993; Connor Steven. Cultura postmodernă: o introducere în teoriile contemporane. București: Meridiane, 1999; Bauman Zygmunt. Etica postmodernă. Timișoara: Ed. Amarcord, 2000; Călinescu Matei. Cinci fețe ale modernității: modernism, avangardă, decadentă, kitsch, postmodernism. Iași: Polirom, 2005; Harvey David. Condiția postmodernității: o cercetare asupra originilor schimbării culturale. Timișoara: Amarcord, 2002; Tompea Doru. Provocarea postmodernă: noi orientări în teoria socială. Iași: Polirom, 2001. Vezi și: Dulgheru Elena, Postmodernism și credință, în „Lumina Adevărului”, 27 februarie, 2010.

³ Deosebit de sugestiv se poate dovedi în acest sens și articolul lui Olinici Ciprian. Despre dialog în postmodernism, în „Lumina Adevărului”, 20 iunie 2010.

moară, un Dumnezeu care să nu dispară, axiome care să nu se schimbe, teoreme care să nu înceteze să se falsifice” [19].

Așadar, religia, Biserica cu formele și normele sale sunt atribuite în epoca postmodernă acelorași mecanisme de anihilare a personalității. Ea tinde spre crearea unei culturi „anti-represive”, de joacă și a unei religii sincretiste, în care și-ar găsi locul deopotrivă antagonismele și părerile contrarii, având ca bază pentru relațiile lor ceea ce în Occident astăzi este numit „*political correctness*” [20]. Omul are dreptul să dispună de propriul său suflet, să slujească oricăror dumnezei, demoni, sie însuși sau nimănui, dreptul de a-și vinde propriul suflet, de a-l împrumuta etc. Omul are dreptul și asupra trupului său. De aceea, îl poate da în exploatare, îl poate vinde, înfrumuseța prin aplicarea diferitelor imagini sub formă de tatuaje sau cercei, să-și schimbe orientarea sexuală și, în sfârșit, pur și simplu să-l distrugă/omoare. Omul are dreptul asupra propriei vieți, fiind totodată încrezător de iresponsabilitatea sa. Toate acestea țin de sfera sa privată, constituie „privacy”-ul său.

Lumea de astăzi cunoaște mai multe modele de credință, fiecare având o oarecare valabilitate în raport cu cultura dominantă. O anumită credință este recunoscută în spațiul public ca fiind relativă, nemaifiind percepută drept exclusivă. Se asistă la o așa-numită, „invazie a relativului” sau o eră a „absoluturilor alternative”, [cf. 21]. „Astfel, fiecare religie devine o piesă imanentă a culturii relativismului și își dobândește sensul nu din propria tradiție, ci din cultura dominantă” [cf. 22]. De aceea, pluralismul religios, caracteristic societății noastre, indică la existența mai multor religii „de drept”, toate religiile având în fața legii dreptul de a exista, de a face propagandă, de a practica propriile rituri, cu o singură condiție – păstrarea moralității publice și respectarea legislației de stat. Aceasta înseamnă că nu există o religie care să aibă un drept mai mare de a exista decât altele, pentru că ar fi mai adevărată decât altele. Cu alte cuvinte, orice religie se poate considera adevărată sau chiar „unica adevărată”, dar aceasta nu-i conferă mai multe drepturi. „Într-o situație de pluralism religios, religiile sunt în competiție unele cu altele, deoarece considerând că posedă adevărul religios într-o manieră exclusivă sau într-o măsură superioară celorlalte și dorind să comunice și altora propriul adevăr, tinde să prevaleze asupra altor religii care propagă doctrine diferite sau contrare, folosindu-se de unica putere pe care o dețin: aceea de a-i convinge pe alții de propriul adevăr și de capacitatea de a răspunde mai bine decât alte religii la exigențele acelor persoane” [23]. Sfera spiritualului este văzută ca o piață, unde numeroasele confesiuni propun propriile oferte religioase. Astfel, Biserica se transformă într-o simplă organizație ce prestează servicii religioase, de rând cu celelalte agenții de asistență spirituală, pentru care statul se obligă să ofere condiții egale de activitate. Pentru mentalitatea liberal contemporană, „nevoia” religioasă a omului este una dintre multele necesități ale societății noastre „opulente”, care trebuie satisfăcută îndulcind nevoile și așteptările religioase ale individului.⁴

Pe plan religios, efectele unor asemenea mutații sociale sunt multiple. Pe de o parte, se asistă la o revenire în forță a unor confesiuni tradiționale [vezi 24]. Exemplul, devenit între timp clasic, este cel al revenirii la tradițiile religioase a comunităților fundamentaliste neoprotestante din SUA, de la începutul anilor '80, cu așa-numita „religiozitate americană” sau „religie civilă” [cf. 25] un creștinism politic sau un creștinism în afara creștinismului⁵. Pe de altă parte, vacuumul religios, format în urma slăbirii formelor de religiozitate tradițională, face posibilă reîntoarcerea la anumite forme de religie primitivă – superstiții, ritualuri magice, mitologie, astrologie, practici oculte ș.a. – destul de răspândite în societatea noastră. Sub aspect mai larg,

⁴ Pentru locul acordat religiei și situația generală a cultelor religioase reflectată în legislația europeană vezi: www.cicu.unibo.it

⁵ Pentru mai multe, vezi și: Jean-Claude Eslin, *op. cit.*, p. 158. Dogmele religiei civile trebuie să fie simple, puține la număr, expuse concis și fără prea multe explicații. Existența unei providențe puternice, inteligente, binevoitoare, prevăzătoare și grijulii; viața viitoare, fericirea dreptilor, pedepsirea celor răi, sfințenia contractelor publice și a legilor statului – sunt dogmele pozitive ale acestei religii. Oricine ar îndrăzni să spună însă că „în afara Bisericii nu există mântuire” – trebuie expulzat din stat (Cf. A. Руссо, *Об общественном договоре, или Принципы политического права*, Москва: Государственное соц.-экономическое издательство, 1938, pp. 120-121). Ea își are propriile simboluri și ritualuri. Apărută din creștinism, ea amintește de acesta prin modalitățile de formare a noii mitologii și prin utilizarea celei vechi. Cultul nou creat își are „relicve sfinte”, ritualurile anuale și „ceremoniile” oratorice. În calitate de sărbători naționale sunt marcate zilele de naștere a președinților Washington și Lincoln (serbate inițial aparte, astăzi ele sunt comemorate într-o sărbătoare comună „President s Day”), considerate de asemenea apanajele unei religii civile, în calitatea lor de „sfinți” ai societății civile și nu ai Bisericii. Curios este de asemenea și faptul că, dacă Biserica Ortodoxă își prăznuiește sfinții în ziua morții lor și doar nașterea lui Hristos – Crăciunul, în tradiția religiei civile intră să comemoreze doar ziua „nașterii” sfinților săi (Cf. Бурстин Д. *Американцы: Колониальный опыт*, Москва: Изд. группа "Прогресс", "Литера", 1993, pp. 427-451). Religia civilă din SUA și-a însușit tradițiile protestantismului american, adăugându-le la ideea de libertate și democrație, devenind astfel o nouă religie, pe care R. Bell nu o mai consideră deja creștină. Vezi și: Легойда Владимир, *IN GOD WE TRUST? (Религиозность по-американски)*. pe <http://www.thewalls.ru/fusa/godtrust.htm>

spectrul acestor „substituiitori ai religiei” este completat cu noi teorii social-utopice, mituri ideologice, terminând cu cultul comercial al sexului [26]. Oferta/invăzia religioasă a unei asemenea „psihopiete” este mai mult decât generoasă. De rând cu acestea, se asistă și la invazia unei puzderii de sisteme religioase în esență „antropocentrice” [cf. 27], erezii, secte, grupări gnostice și până la adevăratele bizarerii religioase, [vezi 28].

Noua formă de evlavie care pare să exprime într-o manieră mai completă spiritul religiozității timpurilor noastre, este *New Age*, greu de definit din cauza caracterului său larg sincretist. El se pretinde a fi „noua spiritualitate” a omului de astăzi, însetat de fericire și deplină realizare, și de aceea însuși aspiră să-și dezvolte tot potențialul pozitiv. Amalgam de științe ezoterice, practici ocultе, ritualuri magice, experiențe psihologice, noua religiozitate, care se vrea să fie imersiune mistică în Tot și „experiență” a unității Totului, își găsește în religiile orientale indicațiile potrivite pentru demersul spiritual pe care vrea să-l efectueze.⁶ Despre aceasta vorbește și Olivier Clement: „Asistăm la o redescoperire a religiilor orientale și la reactualizarea unui sacru arhaic. Reducționismul Occidentului modern ia amploare, se etalează bogăția lumii psihice și spirituale, budismul invadează bătrânele ținuturi creștine, printre altele și prin apariția, aici, a mănăstirilor tibetane. Se popularizează astrologia, ziarele afișează zi de zi situația diverselor semne zodiacale, anumite întreprinderi utilizează chiar aceste corespondente astrale pentru a selecta candidații la o slujbă. Diverși oameni de afaceri se „re-energizează”, se „supradimensionează” participând la seminarii de arte marțiale sau de zen, produse de import japoneze și chiar la ședințe de voodoo sau de șamanism. Nu se mai vorbește acum de „religie”, ci de „spiritualitate” – nu de rugăciune, care presupune o relație, ci de meditație, care este o interiorizare și, prin urmare, nici de credință, adică de încredere într-o prezență-absență personală, ci de o experiență „științific” garantată. Angoaselor apocaliptice ale anului 2000 li se substituie anunțarea optimistă, exaltantă a unei ere noi, *New Age*, garantată astrologic de trecerea de la „era Peștilor” la cea a „Vărsătorului”. Atunci se anunță modificarea „paradigmei” ce urma să determine sensibilitatea colectivă a unei epoci” [29].

Acest tip de sacralitate, din ce în ce mai cunoscut, chiar idealizat în Occident, readuce la viață numeroase ezoterisme, cum ar fi alchimia, anumite forme de astrologie sau de tarot, dar și de un nivel absolut inferior, ca spiritismul, teozofia, magia albă sau neagră [vezi 30].

Deși postmodernitatea vorbește din ce în ce mai mult despre o „redescoperire a sacrului”, acest sacru demult nu mai poartă amprenta creștinismului, ci conține un sincretism religios, o pseudo-religie, marcată doar de o pseudo-spiritualitate. „Consumul spiritual” reflectă întru totul imaginea consumului de bunuri materiale. Căutarea confortului și plăcerii duce la eliminarea oricărei forme de asceză creștină. Valorile morale promovate de societatea patriarhală de odinioară sunt astăzi tot mai puțin respectate. Omul atins de flagelul secularizării nu mai simte nevoia prezenței lui Dumnezeu în realizarea destinului propriu. Acest om nu se mai roagă, nu se mai raportează la eternitate, nu-l se mai preocupă viața liturgică și sacramentală a Bisericii, pentru că nu mai simte nevoia de sfințenie. De aceea, consideră că sacrul reprezintă un obstacol major în calea unei afirmări totale [cf. 31].

Noua stare a lucrurilor presupune, pentru omul postmodern în primul rând dizolvarea oricăror bariere culturale, etnice, estetice, religioase, bisericesti. Asta înseamnă pentru el repudierea ierarhiei valorice și egalarea în drepturi a celei mai antagonice situații și materiale. Practic, lumea de astăzi este lipsită de orice verticalitate: sacrul se profanează, profanul se estetizează, superiorul se diminuează, iar inferiorul dobândește statut de normalitate [32]. De aici, îngerul devine echivalent și de aceeași mărție cu demonul, harul devine imperceptibil de iluzie și miracol, viul-ambivalent – cu neviul, autenticul – cu artificialul, sacrul – cu profanul. Deoarece toate sunt prezentate ca având aceeași mărție și nimicnicie în spațiul civilizației postmoderne, care a creat în același timp și gunoiștea, și supermarketul, și afișajul electronic universal – Internetul [33].

Toate aceste confuzii dintre bine și rău, dintre adevăr și minciună, frumos și urât, muzică și zgomot, operă de artă și kitsch, moralitate și imoralitate sunt rezultatul indiferenței față de Dumnezeu și au generat răsturnarea scării de valori.⁷ Așa se face că el își caută și găsește drept modele de conduită persoane imorale, fără căpătâi și fără Dumnezeu, numai pentru că ele au fost declarate „megastaruri” și „superstaruri”.

⁶ Despre această mișcare sincretistă a se consulta următoarele lucrări, ce oferă o bună documentare asupra fenomenului new-age-ist: Wurtz Bruno. *New Age. Paradigma holistă sau rezvrăjirea vărsătorului*. Timișoara: Ed. de Vest, 1994; Pr. Dan Bădulescu. *New Age. Originile, istoricul, doctrina și consecințele sale din perspectivă ortodoxă*. - București: Christiana, 2001; Danion Vasile, Pr. Ilarion Olaru. *Dărâmarea idolilor. Apostazia New Age*, Ed. Credința noastră, București, 2001; Teofil Tia, *New Age: religiozitatea erei post-moderne?*, Alba Iulia: Reîntregirea, 2006.

⁷ Deosebit de sugestive în acest sens par a fi și articole din presă: Enzo Miceli, *Discoteche. Strani premi*, în „Corriere della Sera”, 17 luglio, 2004, p.35. Autorul se arată stupefiat în fața inițiativelor unor organisme de stat italiene; de a răsplăti cu premii tinerii care la întoarcerea de la discotecă nu vor fi găsiți în stare de ebrietate la volanul propriilor automobile, la fel ca și cea de a premia angajații ministerelor care ajung la timp la serviciu – într-o lume în care normalitatea devine excepție și sacrificiu, și care trebuie, prin urmare, răsplătită/premiată.

Orice analist sau observator atent recunoaște că în societatea contemporană este în plină desfășurare o criză a valorilor fără precedent.

Putem deci să spunem că trăim un timp care prezintă fenomene noi și pune probleme actuale credinței și moralei creștine. De fapt, credința creștină prezintă unele caracteristici care sunt în contrast cu spiritul post-modern. În culturile secularizate ale lumii contemporane, o subtilă dihotomie tinde să se impună în comportamentul oamenilor. Sfera privată pare să nu mai comunice cu cea publică. Din această stare de lucruri se naște convingerea unor creștini că religia și credința lor nu trebuie să se interfereze cu universul public.

Criza pe care o traversează credința creștină comportă un dublu aspect. Pe de o parte, pentru foarte mulți oameni ai timpurilor noastre si-n special pentru cei din spațiul occidental, creștinismul pare să-și fi pierdut orice sens, fără a susține vreun interes. Mulți îl ignoră completamente și nici nu se sinchisesc măcar să-l cunoască, alții îl consideră o realitate a trecutului, iar o parte se simte foarte străină de el, percependu-l ca o realitate represivă, cu o incidență negativă asupra vieții. Toate aceste persoane, mai mult sau mai puțin conștient, se plasează în afara creștinismului, acesta fiind absent în viața lor.

Pe de altă parte, există o criză interioară a creștinismului. Unii creștini mărturisesc că nu mai cred și că au abandonat demult orice practică religioasă (nu au participat de foarte mult timp la slujbele duminicale)⁸. Alți creștini au mari dubii referitor la adevărurile creștine sau se declară agnostici, iar alții acceptă doar unele puncte de credință și de morală creștină, respingându-le pe celelalte. Astfel, fără a ține cont de ceea ce învață Biserica, fac o selecție între adevărurile care trebuiesc crezute și între normele morale ce trebuiesc respectate, potrivit propriilor gusturi și exigențelor individuale⁹. Sau așa după cum reușea să o definească într-o imagine plastică și Olivier Clement: „Neantul, ineluctabil și refuzat ca idee, năruie speranța învierii; convertirea publicitară a dorinței în necesități cotidiene face de neconceput ascensiunea prin Cruce sau prin asceza tradițională, care ar căuta să redea dorința elanului său pur spiritual. Crăciunul a fost folclorizat, dar rămâne, evident, sărbătoarea nașterii și a vieții. Paștile, pentru cei mai mulți, nu constituie însă decât un consum crescut de ciocolată” [34].

Studiile sociologice demonstrează o malformare perceptivă a normelor morale, fapt evident atunci când se face o evaluare a gravității unor păcate în percepția actuală a societății. Astfel, vorbirea injurioasă este considerată păcat mare de 60% dintre occidentali, viața sexuală în afara căsătoriei doar de 15% dintre ei, în schimb 50% consideră că nu e păcat deloc. Homosexualitatea constituie păcat grav doar pentru 25% dintre tineri, pentru 50% însă acesta nici nu este considerat păcat. 40% dintre tineri consideră că nebotizarea copiilor este păcat grav, alți 35% nu văd nimic grav. Oficierea căsătoriei civile fără de cea religioasă este considerată drept anormală de 15% dintre tineri, iar 50% o consideră normală¹⁰. Olivier Clement surprindea foarte bine această realitate atunci când spunea: „Astăzi, contra acestei îndelungate descarnări, „carnea” își afirmă cu furie eliberarea insolentă, iar Bisericele, în fața beției corpurilor (simțurilor), se trezesc neputincioase. Preceptele lor continuă să rămână morale până în amănunt, interpunându-se însă între tineri și mesajul evanghelic” [34].

Cum demonstrează aceste date, comportamentele morale de natură religioasă și morală sexuală determină în generațiile tinere atitudini foarte diferite. Procentajul de tineri pentru care aceste abateri nu sunt considerate deloc păcate este impresionant. Se poate astfel constata o detașare profundă a majorității tinerilor occidentali de normele morale ale Bisericii, în ciuda faptului că nerespectarea lor e calificată de Biserică, conform unei tradiții străvechi, drept un păcat extrem de grav.

⁸ În ceea ce privește „frecvența participării la ritualurile religioase”, aproximativ 7% dintre tinerii din Occident merg mai mult de odată pe săptămână la Biserică, 25% – o dată pe săptămână, 10% – o dată pe lună, 20% – doar la Crăciun sau Paști, 5% – doar odată pe an, iar 17% – niciodată. Cf. R. Gubert. *Resistenze e mutamenti dei valori degli italiani nel contesto europeo*. Trento: Reverdito, 1992, p. 644, apud., Pr. Conf. Dr. Teofil Tia. *Pedagogia pastorală și criza valorilor*. Alba Iulia, 2009, p.5.

⁹ La întrebarea: „Consideri că Biserica în lumea noastră dă răspunsuri potrivite la problemele majore ale timpului nostru?”, 40% dintre aceiași tineri dă un răspuns pozitiv, iar 60% – negativ. Privitor la viața de familie – 60% răspund negativ; la problemele sociale – tot 60%. În schimb, tinerii apreciază atitudinile ei din alte sectoare, precum dezarmarea, sărăcia lumii a treia, ecologia, discriminarea rasială. „Cu alte cuvinte, tinerii apreciază faptul că Biserica ia atitudine față de problemele morale și sociale de astăzi, dar nu acceptă ca ea să intre în spațiul privat al problemelor personale – în special cele privitoare la sexualitate – unde doresc să fie singurii factori de decizie, după cum li se pare lor”. Cf. *Ibidem*.

¹⁰ Pentru completarea unei imagini de ansamblu, generalizată astăzi în întreaga Europă și nu numai, prezentăm aici datele jurnalului spaniol „El País”. Biserica catolică spaniolă pierde credincioși, scrie jurnalul, care se bazează în analiza sa pe scăderea, în decursul a zece ani, a numărului de căsătorii religioase din numărul total de căsătorii. Publicația citează cifrele Institutului Național de Statistică din 2008 conform cărora, din cele 194.000 de căsătorii heterosexuale din 2008, doar 99.000 au fost și cununii religioase catolice, adică 51% (în 1998, procentul era de 75%). Dacă se adaugă și căsătoriile homosexuale legale din anul 2005, procentul pentru 2008 scade la 50%, date preluate după <http://www.bisericata.com>

Pe parcursul timpului, tinerii se arată tot mai rezervați în acceptarea unor „păcate minore”, cum este fumatul sau drogurile. În schimb, acceptă cu lejeritate divorțul, se arată mai îngăduitori față de raporturile extraconjugale sau homosexuale, conveniență înainte de căsătorie, pentru folosirea mijloacelor de transport în comun fără a plăti ș.a. Cu alte cuvinte, asistăm la o erodare a simțului civic, legal și moral.¹¹

Astăzi există mai mulți indicatori după care se poate stabili gradul înalt al secularizării, cu precădere în societatea vest-europeană. Deosebit de interesantă și elocventă, ni se pare metoda propusă de către sociologul Piotr Sorokin [35], care, pe baza examinării a mai bine de sute de mii de tablouri din muzeele europene din Evul Mediu și până în 1930, a ajuns la constatarea că atât tematica religioasă din tablouri, cât și numărul lor se află în continuă descreștere, în schimb a crescut numărul reprezentărilor ce au la bază idealurile și valorile umane. Printre tablourile studiate procentajul picturilor cu caracter laic și religios de-a lungul timpului se prezintă în felul următor:¹²

Tip tablou	Până în sec. X	Sec. X-XI	Sec. XII-XIII
Religioase	81,9	94,7	97,0
Laice	18,1	5,3	3,0
Total	100	100	100
Secol	XIV-XV	XVI	XVII
Religioase	85,0	64,7	50,2
Laice	15,0	35,3	49,2
Total	100	100	100
Secol	XVIII	XIX	XX
Religioase	24,1	10,1	3,9
Laice	75,9	90,0	96,1
Total	100	100	100

Se poate conveni că credința tradițională și reprezentarea obișnuită despre Dumnezeu și-au pierdut din impactul și forța decizională. Există estimări care demonstrează că sub influența științei și a creșterii nivelului de școlarizare printre oameni, numărul credincioșilor (în Dumnezeu) în forma sa tradițională de „Dumnezeu Tată” și „Dumnezeu-persoană” – s-a micșorat în ultimele secole, de la 1700 încoace, aproape cu o treime. După cum demonstrează și studiile sociologice, mulți creștini cred astăzi în Dumnezeu așa cum îl înțeleg ei și de multe ori aceste păreri vin în contradicție cu ceea ce învață Biserica. Dumnezeu reprezintă pentru ei un fel de idee a întruchipării binelui, principiu înțelept, un fel de principiu abstract, nu neapărat supranatural, deseori impersonal.

Acest tip de date stabilește, de fapt, doar declinul religiei tradiționale. Ele pot indica faptul că sursele tradiționale din care se inspira au început să se epuizeze. Dar nu exclud faptul că pot apărea și forme noi de religiozitate sau poate rămânea actuală însăși cerința religioasă, capabilă să nutrească sentimentul de valoare

¹¹ Institutul IARD din Milano a realizat o altă cercetare științifică în 1992, conform căreia tinerii admit: divorțul – 80%; călătoria cu mijloacele de transport public fără achitarea taxei – 35%; îmbătarea – 50%; a lipsi de la locul de muncă fără pricină – 40%; a lua ceva din magazin fără achitarea prețului corespunzător – 10%; raporturile sexuale în afara căsătoriei – 85%; plata mai mică a impozitelor de stat – 30%; a întreține raporturi homosexuale – 40%; relații cu o persoană căsătorită – 50%; sinuciderea – 20%; avortul – 50%; și lista ar mai putea continua. Cf. Teofil Tia, *op. cit.*, p.4.

¹² Cifrele demonstrează clar că arta și sculptura medievală erau preponderent religioase. Importanța factorului religios a început să scadă doar după sec. XIII, devenind total ne semnificativ în veacurile XIX-XX. În același timp, procentajul picturilor și sculpturilor laice, absente practic în Evul Mediu, crește începând cu sec. XIII până la 90-96% din totalul picturilor și sculpturilor celebre din secolele XIX-XX. Aceeași situație se poate observa în muzică, literatură și arhitectură. Muzica medievală este reprezentată de compozițiile muzicale religioase de tip ambrozian, gregorian și altele. Aproape în întregime muzica era religioasă. Între 1090 și 1290, pentru prima dată apare și muzica laică a trubadurilor și truvelor. De atunci, muzica laică a fost în continuă ascensiune. Procentajul muzicii religioase scade până la 42% din totalul creațiilor muzicale în secolele XVII-XVIII, la 21% în sec. XIX și în cele din urmă doar la 5% în sec. XX. În schimb, procentajul creațiilor laice crește acum până la 95%. La fel și în literatura secolelor V-X lipsesc aproape cu desăvârșire operele cu caracter laic. Abia în a doua jumătate a secolului XII își face apariția și literatura propriu-zisă laică. În cele din urmă, în perioada dintre secolele XVIII-XIX, procentul lucrărilor laice va crește până la 80-90%, în funcție de țara studiată.

sub formele sale renovate. În orice caz, secolul XX – „age of science” – nu a confirmat așteptările lui Comte, religia continuă să existe și n-a fost înlocuită de știință.¹³

Totuși, în general, predicția lui Comte și a lui Marx nu s-a confirmat, cu toate că în secolul XX, mai ales în prima jumătate a lui, reformele progresiste din mai multe țări s-au desfășurat sub sloganuri antireligioase (Rusia, Turcia, China). După Primul Război Mondial, religia a suferit grave mutații, dar totuși temporare. Deja în a doua jumătate a secolului XX, religia a reușit să-și consolideze din nou pozițiile, inclusiv datorită mișcărilor de eliberare și renaștere națională din mai multe zone ale lumii (India, Israel, Emiratele Arabe).

Organizațiile religioase au început să se implice tot mai activ în activități ce vizează soluționarea celor mai stringente probleme ale lumii de astăzi – terorism, ecologie, globalizare ș.a. În acest sens, un rol important l-a jucat și faptul că în confruntarea ideologică dintre creștinism și marxism, religia a fost percepută ca o alternativă la „comunismul ateu”, iar într-o serie de țări, ca în cazul Poloniei și nu numai, Biserica a jucat un rol important la prăbușirea regimului totalitar comunist. Încercarea de a edifica o societate liberă de orice religie, întreprinsă în Rusia Sovietică și impunerea unei credințe ideologice, sinteză dintre ateism și religia statului guvernat de „KПCC”, recurând la mijloace exclusiv politice, s-au încheiat cu un eșec total¹⁴ [36]. Pot fi aduse de asemenea numeroase alte exemple din multe țări ale lumii, ce denotă o împlinire a sferei religioase cu cea politică și influența factorului religios asupra vieții politice. Astfel, întrebarea dacă scade sau nu influența religiei în lumea contemporană, este o întrebare ce se pretează la multiple interpretări și nuanțe, de aceea necesită o analiză detaliată, separată.

Ineficiența unei urmări oarbe a tradiției într-o lume secularizată, „fără de Dumnezeu” nu trebuie să servească drept piedică în realizarea faptului că, la fel de stearpă, plină de același haos moral și lipsită de sens, se poate dovedi orice încercare nihilistă de respingere sau distrugere a acestei tradiții. Nu trebuie de uitat niciodată că conștiința umană se bazează pe o bogată varietate de experiențe, inclusiv întreaga experiență, și cea religioasă, și este transpusă mai apoi în limbajul filozofiei, poeziei, esteticii, politicii și chiar al religiei. Fără asumarea și dezvoltarea patrimoniului trecutului, nu poate exista viitor – asumare și dezvoltare, nu și restaurare. Concluziile analizei procesului de secularizare se pot dovedi valoroase doar în cazul în care ele ar reuși să reziste atât tentațiilor „apologetice”, cât și celor „nihiliste”, dar și încercărilor pentru menținerea, cu orice preț, în ciuda evidențelor, a formelor obișnuite, familiare, sau celor pentru eliminarea radicală a religiei din viața societății. E nevoie de o analiză obiectivă asupra rolului și potențialului religiei, ținând cont de caracteristicile perioadei istorice cercetate și locul de desfășurare [37].

O astfel de analiză s-ar dovedi relevantă și pentru evaluarea rolului religiei în societățile postcomuniste. Criza și colapsul socialismului au dus la discreditarea ideologiei comuniste, unul dintre ipostasele căreia a fost „ateismul militant”. Construirea socialismului a fost considerat drept un experiment istoric pentru crearea unei societăți fără religie și edificarea omului nou, liber de „rămășițele religioase ale trecutului”, ca produs împlinit al secularizării. De fapt, nu putem asimila secularizarea, ca proces social, istoric, obiectiv, cu anihilarea violentă a religiei.

Situații de criză se pot observa astăzi și în curentele moderne ale culturii laice, considerate tradițional că aparțin tradițiilor, religioase formate în afara sau în opoziție cu cultura religioasă propriu-zisă. Ca urmare, astăzi se asistă la o „reîntoarcere a religiei” și a speranței de renaștere a ei într-un mediu care anterior a gravitat spre secularizarea vieții publice. Noua stare a lucrurilor definește și însoțește situația de tranzit a societății, ce se desparte de vechile fundamente ideologice în căutarea altora noi. În încercările de identificare a

¹³ În sfera politică, în primul rând dezvoltarea statului modern, a statului laic, separat de biserică – a eliminat religia, contribuind la faptul ca aceasta să-și piardă o mare parte din influența sa anterioară. O altă teorie, distinctă de cea a lui Comte, ce prognoza dispariția religiei a fost teoria lui Marx. În religie, Marx vedea în primul rând o manifestare a fenomenului înstrăinării, de aceea considera că, pe măsura depășirii formelor de asuprire economică cu modelele sale însoțitoare ale unei lumi „pervertite”, religia va oferi locul unei înțelegeri adecvate, realiste a vieții sociale. Pentru Marx, religia este una dintre formele „falsei conștiințe”, ce acoperă prin iluzii crudul adevăr, violența și exploatarea omului de către om. Religia este redusă la acea formă de adevăr, prin care întreaga energie umană este canalizată spre dobândirea „împărăției cerurilor”, opunându-se în acest sens socialismului, în calitatea sa de realizator al fericirii umane deja aici „pe pământ”. Religia, în urma trecerii de la o societate cu clase, în urma la una fără clase, saltului din domeniul necesității în cel al libertății, ar trebui să dispară. Odată cu adoptarea unor începuturi umaniste, autentice, umane, în viața societății, a început să se strângă, aidoma unei „piei de șagri”, spațiul în care exista religia. Între progresul social și religie există o atitudine direct proporțională, în măsura în care se asistă la o dezvoltare progresivă, reală a societății, religia fiind eliminată de însăși dinamica socială. Cf. C. Лѣзов, *op. cit.*

¹⁴ Deosebit de relevantă în acest sens ni se pare analiza teologului Radu Preda asupra viziunii materialist-marxiste-comuniste, în calitatea ei de soluție pentru realizarea raiului pe pământ cu propria sa variantă de religiozitate atee.

soluțiilor pot exista și variante care nu duc la niciun rezultat, atrăgătoare anume prin simplitatea lor. Una dintre ele ar fi împrumutarea unor modele gata de dezvoltare din afară, de tipul celui american sau japonez.

Perspectiva pe termen lung rămâne, totuși, tendința de secularizare a vieții publice, ce nu poate fi sinonim cu marginalizarea religiei și cu atât mai mult cu încercările de distrugere violentă a ei, ci se manifestă în schimbarea modului de interacțiuni dintre religie și societate, ca urmare a proceselor ce determină principalele direcții de dezvoltare a lumii contemporane. Secularizarea este un proces complicat și oricât ar părea de straniu, deocamdată insuficient studiat. Cercetarea acestui fenomen s-a făcut până acum în baza modelului occidental. Pe acest model au fost elaborate până acum majoritatea metodelor, conceptelor și evaluărilor. Între timp, secularizarea s-a dezvoltat în contexte istorice aparte, specifice fiecărei societăți. Astfel că, în cazul Turciei sau a Japoniei nu mai poate fi vorba de simple reproduceri ale unor fenomene petrecute în Apus. Trebuie de asemenea luate în calcul și diferențele considerabile dintre Europa Occidentală și America, cu atât mai mult România sau Rusia [cf. 38].

Cu toate acestea, teoria secularizării oferă de pe acum o bază suficientă pentru analiza rolului religiei în lumea contemporană și evaluarea perspectivelor sale în viitor. Analiza exclude din start evaluarea estimativă a religiei – ce e mai bine: de păstrat sau nu. Ea presupune identificarea funcțiilor și caracteristicilor reale ale religiei în contextul dezvoltării lumii moderne.

Bibliografie:

1. Popescu D. Teologie și cultură, p.66.
2. Clement Olivier. Adevăr și libertate. Ortodoxia în contemporaneitate... p.14.
3. Tia Teofil. Un (im)posibil diagnostic duhovnicesc al erei post-moderne. p.6-9.
4. Clement Olivier. Adevăr și libertate. Ortodoxia în contemporaneitate..., p.130.
5. Popescu D. Op. cit., p.7.
6. Schmemmann Alexander. Euharistia, Taina Împărăției. - București: Anastasia, 1993, p.14.
7. Istodor Gh. Misiunea creștină ca activitate permanentă și practică a Bisericii. - București, Ed. Sigma, 2006, p.162.
8. Popescu D. Ortodoxie și Contemporaneitate. București: Ed. Diogene, 1996, p.28-29.
9. Mantzardis Georgios. Morala Creștină, trad. Cornel Constantin Coman, vol.II. București: Ed. Bizantină, 2006, p.437-438.
10. Bonicinelli Edoardo. Cattolici, per gli ebrioni Non esiste l'ora X, in "Corriere della Sera", 26 gennaio, 2005, p.1,13.
11. Mantzardis Georgios. Op. cit., p.439-440.
12. Kuraev Andrei. Op. cit., p.105.
13. Постмодернизм, ирония, занимательность, в Имя розы. Москва: Книжная палата, 1989, p.460-461.
14. Popa Gheorghe-Cristian. Posmodernismul nu-L neagă pe Dumnezeu, Îl ironizează, în „Lumina Adevărului”, 18 decembrie 2009.
15. Tia Teofil. La sclerosi della ragione illuministica e la morte dei valori moderni. Diagnosi culturali dei tempi della sofferenza interiore, în Sensul vieții, al suferinței și al morții, referatele Simpozionului Internațional Alba Iulia, 29 februarie-2 martie 2008. Alba-Iulia: Reîntregirea, p.244.
16. Николаева Олеся. Современная культура и Православие. Москва: Изд. Московского Подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1999, p.13.
17. Discernământul Modernizării. București: Humanitas, 2004, p.207.
18. Парамонов Б. Конец стиля. Москва: Аграф, 1997, p.5-12.
19. Patarićević H.R. Omul Recent. București: Humanitas, 2001, p.201.
20. Леонтьев К. Восток. Россия и Славянство. - Москва Республика, 1996, p.129.
21. Yannoulatos Anastasios. Ortodoxia și problemele lumii contemporane, trad. Gabriel Mândrilă și Constantin Coman. București: Ed. Bizantină, 2003, p.227.
22. Tia Teofil. Criza valorilor: un produs al travaliului speculativ al occidentului. Reflecții pastorale și (posibile) terapii ale decadențelor post-iluministe, în referatele Simpozionului Teologic Internațional Invazia non-valorilor într-o lume multimedia, Alba Iulia, 6-8 mai 2010. Alba Iulia: Ed. Reîntregirea, 2010, p.163.
23. Idem, Era post-modernă: o eră a vulnerabilității credinței?... p.4-6.
24. Kepel Gilles. Dumnezeu își ia revanșa. Creștini, evrei și musulmani recuceresc lumea. București: Artemis, 1994.
25. Bell R. Op. cit., p.253.
26. Лезов С. Op. cit.
27. Gheorghe Kapsanis Arhim. În Prefață la Arsenie Vliangoftis, Ezeziile contemporane – o adevărată amenințare. București: Evanhelismos, 2006, p.8.
28. Achimescu Nicolae, „Explozia” religioasă și pseudo religioasă. Satanismul în România: organizare și ritualuri, în ”Biserica și problemele vremii”, nr.3, Iași, 1998.

29. Achimescu N. Noile Mișcări Religioase, p.29.
30. Ibidem, p.45-48.
31. Mihai Ciurea. Creștinismul și problemele lumii contemporane. <http://teologie.central.ucv.ro/blogs/mihaiciurea/2009/02/06/titlu-de-articol.pdf>
32. Эпштейн М. Из тоталитарной эпохи – в виртуальную. в приложение к журналу „Пушкин”, 15 мая, 1998, с.4.
33. Олеся Николаева. Op. cit., p.17-18.
34. Despre Secularizare, trad. Daniela Cojocariu, din „Contacts”, anul LI, 1999, p.14-38.
35. Clement Oliver. Op. cit., p.15.
36. Сорокин П. Социодинамика культуры. Кризис нашего времени. Москва: Человек. Цивилизация. Общество, 1992, p.444.
37. Preda Radu. Comunismul. O modernitate eșuată. Cluj Napoca: Eikon, 2009.
38. Лёзов С. Op. cit..
39. Данилов А.В. Op. cit..

Prezentat la 30.09.2010